

ОБРАЗ ШЛЯХЕТНОГО РОЗБІЙНИКА В ПОВІСТІ О. СОМОВА «ГАЙДАМАК»: ВЗАЄМОДІЯ РОМАНТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ ТА УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

У статті проаналізовано джерела образу Гаркуші з повісті О. Сомова «Гайдамак». У своєму творі О. Сомов поєднав народні перекази з існуючою традицією романтизму, адже образ шляхетного розбійника є типовим для романтичної поезики. У статті здійснено типологічне зіставлення образів Карла Моора з драми Ф. Шіллера «Розбійники» та образу Гаркуші з повісті «Гайдамак». Надприродні здібності, якими наділяють Гаркушу герої твору, наближують його до інших «шляхетних розбійників» українського фольклору, Олекси Довбуша та Устима Кармалюка. На цьому рівні створення образу Гаркуші Сомов користується не конкретними переказами про цього розбійника, він звертається до узагальненого образу, що живе у народній уяві. Таким чином, ми можемо визначити три джерела образу Гаркуші: це власне існуючі перекази про цього розбійника, образ шляхетного розбійника у романтичній літературі, та образ легендарного розбійника з рисами чаклуна, який походить від міфологічного трікстера.

Ключові слова: Орест Сомов, благородний розбійник, трікстер, романтизм, український фольклор, фольклоризм, українська література XIX ст.

В статье проанализированы источники образа Гаркуши из повести О. Сомова «Гайдамак». В своем произведении О. Сомов объединил народные предания с традицией романтизма, ведь образ благородного разбойника является типичным для романтической поэтики. В статье сопоставлены образ Карла Моора из драмы Ф. Шиллера «Разбойники» и образ Гаркуши из повести «Гайдамак». Сверхъестественные способности, которые приписывают Гаркуше остальные герои, приближают его к другим «благородным разбойникам» украинского фольклора, Олексе Довбушу и Устиму Кармалюку. На этом уровне создания образа Гаркуши Сомов пользуется не конкретными преданиями об этом разбойнике, он обращается к обобщенному образу, который живет в народном сознании. Таким образом, мы можем назвать три источника образа Гаркуши: это существующие предания об этом разбойнике, образ благородного разбойника романтической литературы, а также образ легендарного разбойника с чертами колдуна, генетически связанного с трикстером.

Ключевые слова: Орест Сомов, благородный разбойник, трікстер, романтизм, украинский фольклор, фольклоризм, украинская литература XIX в.

The article analyzes the sources of image Garkusha from the story O. Somov «Haydamak.» In his book Orest Somov combined folk stories and tradition of Romanticism, because the image of the noble robber is a typical for romantic

poetics. The article presents typological comparisons of image of Karl Moor in Schiller F. drama «Robbers» and Garkusha's image of the story «Haydamaky.» Supernatural powers that vest Garkusha protagonists, consolidate Garkusha with the other «noble robbers» in Ukrainian folklore, Olexa Dovbush and Ustim Kar-maluk. At this level creating of image Garkusha Somov turns to a generalized im-age of «noble robber» that lives in the folk imagination. Therefore, we can identify three sources of Garkusha's image. This is the existing retelling of this robber, the image of the noble robber in romantic literature, and the image of the legendary robber who comes from the image of trickster.

Key words: Orest Somov, noble robber, trickster, Romanticism, Ukrainian literature of the first part of XIX century, Ukrainian folklore, Folklorism.

У своїй творчості Орест Сомов завжди користувався матеріалами з українського фольклору. Думка написати повість з українського життя виношувалася ним тривалий час. Першим його твором, написаним за матеріалами українських переказів, була бувальщина «Гайдамак». Вона мала широкий успіх у тогочасних читачів, і здобула багато схвальних відгуків. У подальшому Сомов прагнув написати велику повість, присвячену цій тематиці. Зінаїда Кирилюк зазначає: «Ідея створення великої повісті або романа про Гаркушу не полишала Сомова упродовж усього його життя. Періодично друком з'являлися окремі розділи повісті, кожна з яких носила завершений характер. Численні відгуки сучасників свідчать про те, що «Гайдамак» користувався великим успіхом. Сомов особливо цінував тих, кого він вважав знавцями життя та фольклору України» [2, 10].

О. Сомов зазначає, що при створенні образу Гаркуші він користувався народними переказами про цього розбійника. Автор змальовує Гаркушу як справедливого месника, що грабує багатих та наділяє бідних: «Да чего же смотрит гайдамак?.. Сказывают, что он проучивает злых панов, чуть только про которого прослышит худое» [7, 64]. І далі: «давно ли все жужжали, что Гаркуша на Украине обобрал до нитки тучную ростовщицу Цвинтаревичку и вдобавок сделал ей сильное поучение нагайками за то, что она прогнала из дому простака своего мужа?» [7, 40]; «Слух о нем было призамолк, с тех пор как он за Лубнами ограбил богатого и скупого пана Нехворощу и наделил одного бедного казака...» [7, 41]. Але дослідник цього питання, фольклорист В. Милорадович, повідомляє нам протилежне. В. Ми-

лорадович пише: «Нічого подібного не зустрічається в приведених нижче народних оповідях, записаних у місцевості, що прилягає до пограничного Миргородського села Ромодану або Бригадирівки, яку він ніби заснував, де одружився, залишив потомство, яке збереглося до сих пір, і звідки розвивалася його обширна діяльність» [4, 248]. У передмові до зібраних матеріалів В. Милорадович акцентується на розходженні народного матеріалу і літературного змалювання цього образу. В. Милорадович зазначає: у літературі він змалюваний як вродливий лицар на білому коні, і далі іронізує — у реальності Гаркуша був похилого віку, а захоплюватись ним панянкам заважало те, що в нього були вирвані ніздрі. Матеріали, зібрані В. Милорадовичем, повідомляють — Гаркуша не гребує добром звичайних селян: «Давай гроші, Явдохе, бо дивись!» — та в халяву руку, виволіка ніж, веде матір до ладанки, каже «заріжу»!...Кинули вони її додолу, забили кільком коси у діл» [4, 249]. Народні перекази одностайні: «Горкуша вор був» [4, 250].

Що ж зумовлює такі розбіжності між фольклорними переказами та прозою Сомова? Ми висловлюємо гіпотезу про те, що ідеалізація образу Гаркуші відбулася під впливом традиції романтизму. Адже Орест Сомов навчався у Харківському університеті, де пізніше виникла Харківська школа романтиків. Це вплинуло на його прозу і в ідеологічному, і в тематичному плані. У свою чергу, на виникнення Харківської романтичної школи значно вплинув німецький романтизм.

Як відомо, образ благородного розбійника був надзвичайно характерним для романтичної свідомості. Образ благородного розбійника у романтичній літературі вперше зустрічається у творі Ф. Шіллера «Розбійники», який також засновується на історичних переказах. Вплив німецького романтизму на українську літературу, можливо, став причиною значної популярності цього образу в українських письменників. Адже до образу Гаркуші звертаються В. Наріжний, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Стороженко, Г. Данилевський, О. Сомов [6, 380].

Спробуємо здійснити типологічне зіставлення образів головного героя «Розбійників» Карла Моора та Гаркуші О. Сомова.

Карл Моор грабує заради здійснення справедливості. Його не цікавить сама нажива. Розбійники з банди Моора так говорять про свого отамана: «Він не вбиває, як ми, заради грабунку... про гроші він, видно, не дбає, відтоді як може їх мати до-схочу, і навіть ту третину здобичі, яка по праву йому належить, роздає сиротам або платить за навчання бідних, але талановитих юнаків» [9, 66].

Розбійник Гаркуша також мотивує свою діяльність не здохттю наживи. Для нього найбільше важить встановлення справедливості. Плануючи пограбувати багатого та гордовитого пана Гриценка, він зустрічає нещасливо закоханого шляхтича Кветчинського. І замість карати жорстокого пана, усіляко сприяє одруженню Кветчинського та доньки Гриценка. Гаркуша дарує Гриценку скриньку з коштовностями як весільний подарунок молодим. І, не дочекавшись подяки, зникає. Лише пізніше він направляє Гриценкові листа: «Прощай: люби дочку и зятя, надели их, как долг велит доброму отцу, береги мою шкатулку — она тебе пригодится, и будь милостив к своим служителям. Они такие же люди, как и ты. Если все это исполнишь по моему желанию, то можешь быть уверен, что никогда не встретишься с Гаркушей» [7, 60].

Коли Гаркуша карає пана Просечинського, то залишає в безпеці його доньку та зятя, а також усе їхнє майно. Гаркуша наголошує: «Пан Торицкий! — сказал он, войдя туда. — И ты, добрая панна Елена! Вам нечего бояться: вы никому не желали зла, а напротив того, сколько могли, делали добро. Вот вам рука Гаркуши, что ни он, ни его вольные казаки не возьмут ни одной нитки изо всего того, что вам принадлежит» [7, 74].

Обидва герої — харизматичні лідери, за якими інші розбійники підуть у вогонь і в воду. Так, гайдамаки жорстоко карають жида, що видав місцезнаходження Гаркуші повітовому судді. Під час призначення кари відбувається такий діалог: «Прежде всего, — подхватил Лемет, — поджарить его, как тарань, на тихом огне и допросить, где он упрятал дорогие вещи, данные ему атаманом на продажу. — Досуг толковать о такой безделице, когда дело идет о жизни Гаркуши! видно, ты и теперь еще такой же жид: у тебя все для золота... Товарищи! к голосам» [7, 32].

У «Розбійниках» Шіллера члени банди так само обожають свого ватажка. Заради нього вони готові віддати життя. Ось як характеризують розбійники свого ватажка: «Без Моора ми — тіло без душі» [9, 71]; «Отаманові повинен я дякувати за повітря, свободу і життя!» [9, 70]; «Веди нас, отамане! Ми підемо за тобою хоч би у пашеку до самої смерті!» [9, 74]; «Хоч би й пекло обступило нас дев'ятьма колами! Хто не собака — рятує отамана!» [9, 80].

І Моор, і Гаркуша — маргінальні особистості, що протиставляють себе суспільству. У них обох свій закон, своя справедливість, яку вони здійснюють наперекір соціальним нормам. Саме цей протест, відсторонення від маси зробило образ шляхетного розбійника таким популярним у літературі романтизму.

Очевидно, що образ шляхетного розбійника не був винаходом романтичної літератури. Він існував у кожній культурі, походючи від міфологічного трікстера, який краде дари в богів, щоб передати їх людям. Як зазначають дослідники: «За первіснообщинного ладу аналогом цього можна вважати міфологічний образ Трікстера, який на ранньому етапі міфопоетичного мислення був невіддільним від образу культурного героя» [5, 24–25]. Саме поняття «шляхетного розбійництва» виникло в національних культурах у феодальний період. Як зазначає Л. Мостова у своїй розвідці, присвяченій феномену «шляхетного розбійництва»: «Основними функціями «шляхетного розбійника» у літературі та фольклорі, на нашу думку, є крадіжка, пограбування з декларованою метою справедливого розподілу майна. Крадіжка є вчинком злодія, відтак основна відмінність «шляхетного» розбійника від простого злодія-розбійника полягає у розподілі отриманого шляхом крадіжки майна між тими, хто його потребує, а не лише між членами братства» [5, 27–28].

Очевидно, що у кожному національному варіанті «шляхетний розбійник» набував особливих рис. На українському ґрунті феномен «шляхетного розбійництва» представляли Устим Кармалюк та Олекса Довбуш. Як зазначає Л. Мостова: «Олекса Довбуш і Устим Кармалюк мають риси оборонців віри та традицій, які вдало поєднують із функціями відновників майнової

рівності («Ви багатих обдирайте та бідним давайте, і на мене, Кармалюка, всю надію майте»)» [5, 26]. Народна уява зображає їх як захисників бідняцтва, і виправдовує дії розбійників, що часто є досить жорстокими. Обидві постаті легендаризовані, адже: «Олекса Довбуш і Устим Кармалюк не лише володіють надприродними здібностями (надзвичайна сила, здатність виходити із будь-якого ув'язнення, не вразливість кулями), але й в окремих оповідях виявляють зв'язок із образом та іменем Велеса-Волоса, супротивника Громовержця» [5, 28].

Гаркуші також приписують надзвичайні здібності: «Да, гайдамак ужасный чернокнижник: дунет на воду — и вода загорится, махнет рукою на лес — и лес приляжет» [7, 42]. Крім того, з образом трікстера Гаркушу ріднить схильність до перевдягання. Уперше ми його бачимо як мирного чумака Кир'яка Романовича; у наступному сюжеті Гаркуша перетворюється на польського пана, балакучого та компанійського, а ще далі — на справжнього жebraка-каліку. Тут поневолі виникає асоціація з давнім володарем Гаруном-аль-Рашидом, що перебирався у чужий одяг і ходив дізнаватися, як живе люд у Багдаді.

Гаркуша вирізняється надзвичайною красномовністю: «Не прошло полчаса, как уже все гости были, так сказать, околдованы обходительностию и ловкостию польского пана, занимательностию его разговоров и приятностию поступков. С мужчинами был он вежлив и говорлив, с женщинами услужлив и вкрадчив. Знал, что не многие из собеседников его разумели по-польски, старался он говорить по-малороссийски, ломал довольно забавным образом наречие туземцев, и сам первый тому смеялся» [7, 49]. Як нам відомо, красномовність також часто супроводжує походеньки трікстера.

Риси трікстера можна побачити у образах «шляхетних розбійників». Так, Л. Мостова зазначає: «Образ «шляхетного розбійника» новітніх історичних часів є пізнішим варіантом давнього міфологічного образу культурного героя і першопредка, що мав певні риси трікстера, (...) що згодом, на нашу думку, трансформувався у розбійника зі здібностями чаклуна» [5, 29].

Без сумніву, Орест Сомов при написанні повісті користувався переказами про Гаркушу. Але у процесі роботи над текстом

він відходить від них. Орієнтуючись на загальний образ героїчного розбійника, що жив у народній уяві. Так поступово у творі ми бачимо легендаризацію розбійника Гаркуші. Відомості про його надприродні здібності — перший етап легендаризації цієї постаті. Автор пояснює нам — Гаркуша визволився з полону, дякуючи своїй красномовності. Але інші герої твору вже прикладаються до створення міфу про Гаркушу: «Только ненадолго его взяли при переправе через Клевень на пароме, он вдруг околдовал своих конвойных: все они, человек сорок, не могли тронуться ни руками, ни ногами» [7, 41–42].

Ще однією ознакою легендаризації постаті Гаркуші у творі є те, що кобзар складає про нього пісню, ставлячи цим Гаркушу в один ряд з історичними персонажами.

Таким чином, ми доходимо висновку, що при створенні образу Гаркуші Орест Сомов користувався кількома джерелами. В першу чергу це були народні перекази про Гаркушу, який, без сумніву, діяв на Україні в 70-х рр. XVIII ст. З другого боку, на формування образу Гаркуші вплинула існуюча традиція романтизму: герой-розбійник, що протиставляє себе суспільству, та впроваджує свою систему справедливості, був дуже близький романтизму. Третім джерелом формування образу Гаркуші був образ шляхетного розбійника, який виріс з образу трікстера. Як відомо, такі герої були в кожній культурі: Робін Гуд в англійській традиції, Ель Темпранільйо в іспанській [5]. Схильність Гаркуші до перевтілень та його надприродні здібності ріднять його з таким типом героя. Слід розрізнити два фольклорні пласти: власне перекази про розбійника Гаркушу, і його змалювання як напівлегендарного персонажа з надзвичайними здібностями. Тут він перебуває в одній площині з так само легендаризованими Олексю Довбушем та Устимом Кармалюком. Цей образ може розходитися з локальними переказами, але він перебуває на вищому рівні, являє собою певне узагальнення. Власне, Орест Сомов не міг взяти цей образ із фольклору, бо легендаризації образу Гаркуші не відбулося, він не став таким популярним, як інші захисники-розбійники. Тому Орест Сомов скористався формою, що існувала у народній свідомості, і вмів у неї образ Гаркуші, реально існуючого розбійника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зеров М. Лекції з історії української літератури / М. Зеров. — Торонто : Мозаїк прес, 1977. — 271 с.
2. Кирилюк З. На пути к реализму. Орест Сомов и его роль в литературном движении начала XIX в. // Сомов О. М. Купалов вечер / О. М. Сомов — К., 1991. — С. 5—18.
3. Кирилюк З. В. Фольклор в творчестве Ореста Сомова // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. — 1965. — № 4. — С. 40—50.
4. Милорадович В. Средняя Лубенщина // Киевская старина. — 1903. — Т. 82, № 9, отд. 1. — С. 245—296.
5. Мостова Л. «Шляхетні розбійники»: міфологічні джерела образу // Історико-літературний журнал. — Одеса, 2005. — Вип. 11. — С. 24—30.
6. Рашенко А. С. Образ бунтівної особистості у прозовій спадщині О. М. Сомова (за твором «Гайдамака») // Літературознавчі студії. — К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2009. — Випуск 24. — С. 38—385.
7. Сомов О. М. Купалов вечер / О. М. Сомов. — К., 1991. — 557 с.
8. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський; фахове редагування, передм. М. К. Навенка. — Тернопіль : Феміна, 1994. — 480 с.
9. Шіллер Ф. Драми. Лірика / Ф. Шіллер. — К. : Веселка, 2006. — 282 с.